Birinci Bölüm

CUMHURİYETİN İLK YILLARINA KADAR KAHVEHANELER

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kahvehanenin kurulmasından başlayarak Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar olan zaman dilimindeki kahvehaneler üzerinde yürütülen denetim mücadelesi incelenmektedir. Kahvehaneler üzerinde niçin denetim kurulmak istenildiği, bu mekânların işlevleri bağlamında ele alınmaktadır. Devlet ve toplum ilişkilerinin kahvehane örneğinde nasıl yansıdığı, buralardaki denetim mücadelesinin nasıl yürütüldüğü, kahvehanenin devlet gözünde nasıl algılandığı soruları bu bölümde yanıtlanmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken, devletin kahvehanelere yönelik düzenleme çabalarındaki değişen anlayışlar ve bu anlayışlara temel oluşturan toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar dikkate alınmaktadır.

A. Kahvenin İstanbul'a Gelişi ve Kahvehanenin Kuruluşu

Kahvenin içecek olarak kullanımı 15. yüzyılın ortasında başlamıştır (Hattox, 1998: 11). Kahvenin kökeni Yemen ve kullanımının kökeni de Sufi tarikatıyla ilişkilidir[1] (Şeker, 1997: 180, Toros, 1998: 23). 15. ve 16. yüzyıllarda kahve içmenin gittikçe yaygın-

[1] Kahvenin tarikatla ilişkisi Mustafa Ali tarafından şöyle anlatılır: "... kahvenin, iyi kişilerin içtikleri türlü içkilerin iksiri olmasının sebebi Şeyh el-Hasan Şazeli gibi Hakk'a ulaşmış birinin gözüne girmiş olmasıdır. Kara tenli bir Yemenli sevgili iken mürşidin nazarındaki uğur onu gönüllerin sevgilisi etmiştir. O yöndün süluk ehli olanların gönülleri ona tutkundur, sanki Hakk'a ulaşmış olana gözüne girmiş bir sevgilidir" (akt. Şeker, 1997: 180 - 181)

lık kazanmasının en çarpıcı ve en önemli sonucu kent, kasaba ve köylerdeki toplumsal yaşamı etkilemesi olmuştur. Çünkü bu malın içecek olarak hazırlanması ve satılması ile o zamana değin bilinmeyen bir kurum olan kahvehaneler doğmuştur. İlk kahvehane 1510 yılında Mekke'de açılmıştır (Hattox, 1998: 65; 67 - 70).

İstanbul'da ilk kahvehane Yemen kahvesinin, Şam ve Halep yoluyla Arabistan'dan gelmesiyle 1555'te ortaya çıktı (Quataerd, 2003: 233). Kahveyi İstanbul'a getiren ve ilk kahvehaneyi açanlar Hakem ve Şems adlı iki kişidir (İbrahim Peçevi, 1981: 258). Bunlar, 16. yüzyıl ortalarında kahve alışkanlığının İstanbul Türkleri arasında yayılmasını sağlayarak bir servet edinmişlerdir (Hattox, 1998: 64). Ancak kahvenin Osmanlı'ya girişi daha eskidir. Yavuz Sultan Selim zamanında, 1517'de az miktarda da olsa İstanbul'a kahve girmiş ve genellikle yönetici sınıflar arasında tüketilmiştir (Ünver, 1967: 13). Kahve, İstanbul'a geldikten sonra, evde de içilebilme olanağına rağmen, daha çok kahvehanelerde tüketilmeye başlanmıştır (Hattox, 1998: 65; Ünver, 1967: 13; Toros, 1998: 24 - 25).

İnsanlar, kahvehaneyi sadece kahve içmek amacıyla kullanmamışlardı. Peçevi'nin (1981: 158 - 159) işaret ettiği gibi, ilk kahvehanelerde dinlenme, edebiyat ve eğlence iç içe yürütüldü. Üstelik İstanbul'da açılan ilk kahvehanelere gelenler, sıradan insanlar değil, daha ziyade, sohbet ederek, satranç ve dama oynayarak, kitap ve şiir okuyarak veya hikâye anlatarak vakitlerini geçirmek isteyen seçkinlerdi. Aynı özellik, ilk kahvehanelerin kurulduğu Kahire ve Mekke'de kurulan kahvehane müdavimleri için de geçerliydi. Buralardaki ilk kahvehanelerin medrese öğrencileri ve seçkinler arasında daha yoğun kullanıldığına yönelik bilgiler vardır (Işın, 2001: 16).

B. Kahvehanelere Karşı İlk Düzenleme Girişimleri

Kahvehanelerin İstanbul'da oluşmasından itibaren, yöneticiler kahveye yönelik olumsuz tavır takındı. Bu bilgilerin kökeni, Kâtip Çelebi'nin *Mizânu'lhakk fî ihtiyari'lahakk* (1067 / 1657) adlı eserinden yapılan alıntıya dayanmaktadır Bu alıntıya göre,

kahve, deniz yoluyla Küçük Asya'ya geldiğinde, düşmanlıkla karşılanmış, bu içeceğe karşı fetvalar yayınlanmıştır. Fetvalarda belirtilen en önemli noktalar, kahvenin kömür hâline getirilinceye kadar ısıtılması ve hazırlandıktan sonra içilmek üzere elden ele dolaştırılmasıdır (Kâtip Çelebi, 1957: 60). Kahvehanenin, bu ortama olanak sağladığı için eleştiriye konu olmasının gerekçesi kolaylıkla anlaşılabilir.

Zamanın yöneticilerinin kahveye yönelik gösterdiği tepki daha ayrıntılı incelenmesi gereken bir konudur. Burada yanıtlanması gereken ilk soru, tepkinin kahveye mi, yoksa bu içeceğin tüketildiği kahvehanelere mi yönelik olduğudur.

1490 - 1574 yılları arasında yaşayan Şeyhülissam Ebussuud Efendi'nin, kahve İstanbul'a girdikten sonra, bu içeceğe yönelik en sert fetvalar çıkardığı iddiası Ayşe Saraçgil tarafından sorgulanmaktadır. Saraçgil'e göre, Ebussuud Efendi'nin, sadece bu içeceğe yönelik herhangi bir fetva yayınlayıp yayınlamadığı belirsizdir. Üstelik Ebussuud Efendi'nin kahveye yönelik sürekli bir olumsuz bakışı savunduğunu saptamak olanaksızdır. Yazara göre, kahvenin olumsuz bir anlayıştan ziyade olumlu olarak karşılandığına yönelik işaretler vardır (1999: 30).

Ebussuud Efendi'nin kahve tüketimine yönelik sergilediği olumsuz tavır, kahvenin İstanbul'a gelişiyle hemen ortaya çıkmamıştır. Saraçgil, Kâtip Çelebi'nin, kahvenin İstanbul'a girişini önlemek için kahve taşıyan gemileri batırıldığı görüşüne kuşkuyla yaklaşır. Bu söylemine kanıt olarak Kanun Sultan Süleyman zamanında Ebussuud Efendi'nin çıkardığı fetvalardan birisini gösterir. Fetvada, sağlığa yararlı olması koşuluyla kahvenin kişisel kullanımına yönelik bir olumsuzlayıcı tavır görülmemektedir (1999: 30 - 31).[2]

Ulemanın kahveye ilgisi Kırlı'ya göre, kahvehanelerin türdeş olmayan herkesin kullandığı mekânlar olmasının yanı sıra, kahvenin kendisinin de heterodoks anlayışı temsil eden gruplarla

---

[2] Bu fetva şöyledir: "Mes'ele: [Büyük Müftü (Şeyhülislam) Arap ülkelerinde, Mekke ve Medine'de giderek yaygınlaşan kahve kullanımı konusunda ne düşünüyor? Kullanımı haram mı, değil mi?] - El-Cevab: [Allah'tan ve günaha girmekten korkanlar kahveyi sefihler (ehli fücur) ya da sarhoşlar gibi içmez, sağlık ve esenlikleri için içerler; kahveyi bu amaçla tüketenler için bir engel yoktur.]" (Süleymaniye Kth, Atıf Efendi, no: 1546'dan aktaran Saraçgil, 1999: 31)

ilişkisidir. Daha açık anlatımla belirtmek gerekirse, zihinsel faaliyetler üzerindeki etkisi nedeniyle bu içecek, Sufizm ile ilişkilendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise, bu dönemde kendisini Sünni gelenekle tanımlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun radikal Şii ilkeleriyle yönetilen İran'daki Safevi Devleti'yle rakipliği yanında, Anadolu'daki genel dinsel anlayışın dışında görülen "sapkın dervişlerin" etkileri Osmanlı ulemasının geleneksel Sünni anlayışın dışındaki unsurları niçin hoş görmediğini açıklayabilir (2000: 55).

Sünni - Şii çatışması kahveye yönelik olumsuz bakışın tümünü açıklamamaktadır. Saraçgil (1999: 30 - 33) ve Hattox (1998: 80) kahveye yönelik olumsuz bakışın asıl nedenini, dinsel gerekçelerden çok, kahvenin tüketildiği mekân olan kahvehanenin oluşturduğunu belirtirler. Ebussud Efendi'nin kahvehanelerin yaygınlaşmasından sonraki bir fetvası, bu görüşü doğrular. Fetvada, kahve ile kahvehane ilişkilendirilmiş, kahveden ziyade, bu maddenin içildiği ortam eleştirilmiştir: "Mes'ele: Zeyd, kendine gelmesine veya hazma yardımcı olmak amacıyla kahve içer. Bu yasak mıdır? El-Cevab: Ahlaksız erkeklerin oyunlar ve sefahatla meşgulken içtiği bu maddeyi birisi nasıl tüketebilir?" (akt. Kırlı, 2000: 34). Fetvanın bazı yerlerinde kahvehanelere yönelik eleştiriler artmıştır:

> **Mes'ele:** Dinin koruyucusu Sultan, pek çok defa kahvehaneleri yasakladı. Bununla birlikte, bir grup kötü adam buna aldırış etmez, fakat kahvehaneleri geçinmek için işletir. Kalabalıkları çekmek için, tüysüz çırak çalıştırırlar; satranç ve dama gibi oyun ve eğlence araçları edinirler. Şehrin hovardaları, dolandırıcıları ve serseri delikanlıları afyon ve haşhaş tüketmek için orada toplanırlar. Bütün bunlardan daha önemlisi, onlar, oyunlarla ve sahte bilimlerle en yüksek derecede meşgullerken, kahve içerler ve kendilerine emredilen duaları ihmal ederler. Yasal olarak, kahve satanları ve içenleri önleyebilecekken önlemeyen bir kadıya ne yapmalı?
>
> **El-Cevab:** Böyle çirkin işleri yapanlar acımasız ve uzun hapis cezasıyla alıkonmalı ve bu işler önlenmelidir. Onları bu işleri yap-